

Nástin kritického konceptu třídy¹

Martin Nový²

Katedra sociologie, Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Brno

...všechna věda by byla zbytečná, kdyby se jevová forma a podstata věci přímo kryly...

Karel Marx (1980: 333)

An Outline of the Critical Concept of Class. This essay reconstructs the critical notion of class. Firstly, it turns its attention to the methodological distinctiveness of critical theory and clarifies the key importance of Marx's critique of fetishized capitalist social forms in his sociological method. Secondly, it criticizes the sociological reconstructions of Marx's work that are unable to integrate his concept of class with his treatment of capitalist social objectivity. Thirdly, it shifts its focus to a contemporary interpretation of the critical concept of class in Bonefeld's work. Bonefeld derives the process of social constitution from Marx's theorization of primitive accumulation, which has left its imprint on capitalist conceptuality as such. On this basis, Bonefeld introduces a distinction between the affirmative and the critical concept of class. Finally, this essay, once again, stresses the interconnectedness and inseparability of the concepts of class and class struggle in critical theory and ponders their usage in the sociology of culture.

Sociológia 2014, Vol. 46 (No. 5: 554-578)

Key words: *class; class struggle; critical theory; Marx; The Frankfurt School; Bonefeld*

Úvod

Sociologický pojem třídy obvykle vychází z empirického faktu sociální nerovnosti, kterou kapitalistická dělba práce ve společnosti vytváří. Její teoretizací i empirickým výzkumem se zabývá sociologické studium sociální stratifikace, jež bylo po dlouhou dobu stěžejním tématem celé vědní disciplíny. Holmwood (1996) interpretuje Marxovu teorii kapitalistických vztahů, v nichž proti sobě stojí buržoazie a průmyslový proletariát, jako výraz relativní polarizace třídní struktury v důsledku značné sociální nerovnosti, jež doprovázela existenci raně moderních sociálních institucí. Toto vypjaté pochopení třídních vztahů však v sociologii brzy odeznívá. Spolu s technologickou i společenskou transformací placené práce (Mareš 2004) se ve 20. století proměňovala i třídní struktura západních společností. Třída se stává mimořádně nejasným konceptem, přičemž spolu soupeří dvě velké koncepce: jedna akcentuje ekonomické rozdíly a zájmy, druhá kulturní odlišnosti. (Scott 1996) Důležitým vztahným bodem zůstává i dnes pro největší část sociologů, kteří třídu teoreticky uchopují, Weberův model sociální stratifikace, který představuje

¹ Tato stat' čerpá z autorovy diplomové práce. (Nový 2012) Její autor děkuje za cenné připomínky k textu prof. Stříteckému, doc. Maradovi a dvěma anonymním recenzentům.

² Korespondence: Mgr. Martin Nový, Katedra sociologie, Fakulta sociálních studií, Masarykova univerzita. Joštova 10, 602 00 Brno, Česká republika. E-mail: 216683@mail.muni.cz

kritické vyrovnání se s Marxem. V hegemonní sociologické interpretaci sdílel Weber spolu s Hegelem a Marxem představu obecné vývojové tendence západních společností, v nichž postupně začínají převládat ekonomické vztahy, i konfliktu jakožto esenciální komponenty sociálního života. Svým důrazem, který pokládal na důležitost kultury a vztahy autority a moci, se snažil vyvážit ekonomický determinismus ortodoxního marxismu. Zejména v americké sociologii se však později Weberovo dílo vykládá pod Parsonsovým vlivem, což s sebou přináší ignorování třídních aspektů jeho stratifikačního modelu, aby třídu nakonec „strukturální funkcionalismus redefinoval v normativních pojmech, a ta se zhroutila v koncepty ‚statusu‘“. (Ibid: xii)

O konkrétnější vymezení konceptu třídy se však vedou uvnitř tohoto dominantního sociologického diskurzu o třídě spory. (Viz Šanderová 1995, 1999; Katrňák 2004, 2005a: kap. 4) Stěžejní otázkou nicméně zůstává, zdali může třída podmiňovat sociální jednání. Pojetí konceptu třídy, které na ni odpovídá kladně, pak často ústí v tzv. sociologickou třídní analýzu. Tedy směr, jenž chápe trh práce coby důležitý, někdy i určující prvek sociální struktury, pročež na něj obrací svou pozornost. Sociologická třídní analýza artikuluje koncepci třídy tak, že *teoretizuje strukturální pravidelnosti generované trhem práce*. „Teoretické vymezení tříd je spojeno jednak se zdůvodněním jednotlivých třídních řezů a jednak s odpovědí na otázku, proč bychom měli očekávat propojení mezi třídní pozicí a určitým typem jednání člověka“. (Katrňák 2005a: 7) Jde tedy o *deduktivní přístup* ke třídě. Sociologická třídní analýza tedy vymezením strukturálních pozic, do nichž situuje jednotlivce, vztahuje lidské jednání k socioekonomickým nerovnostem, jejichž zdroje interpretuje v třídní teorii. Spolu s kategoriemi rasy, pohlaví, věku a etnicity vytváří třída kostru systému sociální stratifikace. „Třídy jsou v tomto pojetí (historicky vzniklými) základy sociálních nerovností... Jedná se o charakteristiku lidí, která (do určité míry) podmiňuje jejich jednání a postoje a vymezuje přístup okolní společnosti k nim,“ objasňuje Katrňák. (Ibid: 6) V současné třídní analýze se přitom začínají stále silněji prosazovat přístupy, jež usilují o její užší propojení s ostatními dimenzemi sociální stratifikace a s účinky nejrůznějších kulturních vlivů, což má souviset především s tranzicí moderní společnosti od fordismu k postfordismu či industrialismu k postindustrialismu. (Grusky 2001: 32-36)

V této perspektivě se o třídě v české a slovenské sociologii obvykle uvažuje: třída tak v našem prostředí vešla do širšího povědomí společenských věd zejména jako kategorie, jež má potenciál zodpovědět výzkumné otázky týkající se *konkrétního stavu* socioekonomické struktury dané společnosti. Její analýze se pak věnuje empirický výzkum sociální stratifikace, který testuje adekvátnost teoreticky ukotvených schémat. Současná sociologická debata o třídě se v našem prostředí nejčastěji ubírá po právě naznačených liniích: je

vedena neoweberiánskou koncepcí určitého kauzálního vlivu, kterým na jednotlivce působí jejich třídní pozice (zejména ve vztahu k jiným třídám) odvozená od jejich postavení na trhu práce. Z aktuálních empirických výzkumů se v ČR této problematice věnuje např. kniha o sociální mobilitě v české společnosti před rokem 1989 a po něm (Katrňák – Fučík 2010), na Slovensku pak výzkum sociální stratifikace založený na třídním schématu EGP (Bunčák et al. 2011) a Sopóciho (2014) testování sociální třídy, statusu a jejich vzájemné souvislosti, které na tento výzkum v jistých ohledech navazuje. Katrňák (2012) dále srovnával vhodnost aplikace třídních schémat EGP a ESeC v českých podmínkách.

Empiricky orientovaný výzkum sociální stratifikace však pojem třídy ve slovenském a českém prostředí zdaleka nevyčerpává. Počinem, jemuž se dostalo v sociologii obou našich zemí širší pozornosti i mimo skupinu badatelů, která se třídou ve svých výzkumech zabývá, je Kellerova (2010) práce, jež interpretuje vývoj sociální struktury moderní společnosti jako přechod od stavu sociální nerovnosti k nesouměřitelnosti. Důsledky těchto proměn jsou jak bezdomovectví fyzické, tak i statusové. (Keller 2013) Objevují se i analýzy, které si všímají některých specifíků středních tříd či vrstev, jejichž proměny interpretují jako symptomy hlubších společenských procesů. (Keller 2012; Marada 2000) Novou tendencí je pak směřování k takovému pojmu třídy, který bude zakotven v konkrétních sociálních praktikách: Vašát (2012) v tomto duchu bourdieuovsky zkoumá tzv. třídu nejchudších, Nedbálková (2012) provádí etnografický výzkum dělnické třídy. Zdá se tedy, že se mezi našimi mladšími výzkumníky začíná projevovat snaha o nové uchopení třídy: třída se v jejich pojetí neomezuje na sféru tržních interakcí, ale stává se nástrojem komplexnějšího, integrovanějšího pochopení sociálního světa. Ostatně i tento text lze pochopit jako teoretický příspěvek k této ustavující se kritické linii sociologického pochopení pojmu třídy.

*

V sociologii se dnes kvůli převládajícímu spojování třídy s empirickým studiem sociální stratifikace poněkud zapomíná, že i v jejích neortodoxních marxistických podobách stejně jako v kritické sociální teorii hraje koncept třídy stěžejní úlohu. A to i přesto, že s výše naznačeným hegemonním pochopením 'třídy' věcně mnoho společného nemá. Co více, tradiční koncept třídy se zde podrobuje kritice, která pramení z důsledné *dialektické rekonstrukce* metodologie Marxova díla a z překonání její běžné sociologické recepce. Kritická teorie třídy se tak stává Láokoónem, jenž odhaluje v dominantním sociologickém zacházení s Marxovou konceptualizací třídy lest trojského koně. Pomyslného Odyssea, jemuž výzkumníci sociální stratifikace obecně velmi důvěřují, pak představuje Weberova kritika Marxovy třídní teorie. Cesta k odhalení deficitu weberiánské recepce Marxe vede v tomto textu

přes *explikaci metodologických principů* marxistického pojetí třídy³. Ty vycházejí z nároku na dialektické chápání vztahu mezi sociální objektivitou a subjektivitou. Poté, co bude Smithova naturalistická teorie třídy, jež se často Marxovi mylně podsouvá, konfrontována s adekvátnějším, metodologickou rozpravou poučeným pochopením Marxovy třídní teorie, stane se rozdíl mezi kritickým a tradičním sociologickým pojetím třídy ještě lépe patrným. V té chvíli vyjde rovněž na světlo základní metodologický nedostatek Weberova pochopení Marxe. Příklad kritického použití třídy v sociálních vědách pak v tomto *Nástinu* reprezentuje interpretace úvah Wenera Bonefelda, současného marxistického teoretika, jehož práce ke kritické teorii třídy výrazně přispěla. Cílem předkládaného textu je tedy v diskuzi vzájemných vztahů různých metodologických přístupů uvést do slovenské a české sociologické diskuze kritickou konceptualizaci třídy jako pojmu, skrze nějž se kapitalistická společnost *antagonicky* ustavuje.

Dějinně určitý charakter sociální objektivit y a jeho metodologické implikace v kritické teorii

Metodologické sebeporozumění kritické teorie pramení z nároku na pochopení jednotlivého sociálního jevu jako entity konstituované v historicky zvláštní epoše. Marxovo (1961: 143) materialistické učení, že „dějiny jsou opravdovým přírodopisem (*Naturgeschichte*) člověka,“ povstalo z kritiky Hegelovy idealistické koncepce dějin. Hegel (1960) přemítá o historii jako o dovršení procesu sebeuvědomění Ducha (*Geist*), jenž se v dějinách myšlení projevuje jako negativita, jako kritika a překonávání dosažených pozic až k rozpoznání sebe sama. V Hegelově idealistické nauce přichází Duch v *dialektice systému idealistické filozofie* k sebepoznání jakožto odcizené, vůči individuálnímu myslícímu subjektu externě stojící duchovní objektivit y. K překonání odcizení pak hegelíánský dialektický idealismus dospívá *filozofickým rozpoznáním a uvědoměním si* duchovní skutečnosti odcizení. Na rozdíl od Hegela však chápe kritická teorie odcizení coby specifickou, historicky výlučnou *sociální kvalitu*, a proto klade proces překonání odcizení v *pojmu praxe* čili zrušení – či ještě lépe dialektické negace (*Aufhebung*) – existující podoby společnosti. Její materialismus tedy nenahrazuje hegelíánského Ducha jiným světodějným principem, jiným Duchem, jenž se má protentokrát nazývat například Hmotou⁴,

³ V tomto ohledu stať naplňuje Petruskovu (2011) prognózu, že v našem prostředí leží značné možnosti dalšího rozvoje sociologické teorie v seriózním zájmu o (neo)marxismus.

⁴ Známymi představiteli takového mechanického materialismu jsou ve Francii např. osvícenští materialisté La Mettrie, Helvétius a Holbach, v Německu pak Feuerbach. Podle Marxe (1974: 5) však nedosahuje nedialektický materialismus kvůli svému latentnímu ahistorismu ani zdaleka tak hlubokého vhledu do moderní společnosti jako Hegel či před ním Kant: „Hlavním nedostatkem veškerého dosavadního materialismu ... je, že předmět, skutečnost, smyslovost, se pojímá jen ve formě *objektu*, čili *nazírání*, nikoli však jako *lidská smyslová činnost, praxe*, nikoli subjektivně. Proto se stalo, že činnou stránku – v protikladu k materialismu – rozvíjel idealismus.“

nýbrž obrací svou pozornost na historicky zvláštní, a proto i přechodný způsob, jímž člověk utváří v boji s přírodou sebe sama.

Lidé organizují uspokojování svých fyzických i duchovních potřeb v různých dějinných etapách různě. Například ve středověku a raném novověku vytváří sociální substrát, z něhož vyrůstají specifitější praktiky a fenomény, vztahy mezi feudálními stavy: „osobní závislost tu charakterizuje společenské vztahy materiální výroby“ (Marx 1978: 91) Jak uspokojuje člověk své potřeby v moderní epoše? V tomto historickém typu společnosti převládá – a dnes již prakticky na celém světě – kapitalistický výrobní způsob, pro nějž již není charakteristické naplňování lidských potřeb ve vztazích osobní závislosti, nýbrž *směna* produktu individuální práce na *trhu*. Jednotlivec tedy již neprodukuje *přímo* pro svou vlastní spotřebu (a event. pro spotřebu jiných lidí), ale uspokojuje své potřeby *zprostředkovaně*. Produkt jeho práce je na trhu poměřován penězi, tedy „všeobecnou ekvivalentní formou“ hodnoty, což tržní transakci usnadňuje, neboť poměr, v němž se produkt jeho individuální práce směňuje vůči produktům práce jiných, tak lze penězi snadno vyjádřit. (Ibid: 85) Hodnota konkrétního produktu, který na trh jednotlivec přináší, však není určena množstvím *individuální* práce v produktu zpředmětněné, nýbrž *společensky nutnou pracovní dobou* nutnou pro jeho výrobu: sociálně objektivizováno tedy není jen zboží, jež jednotlivec na trh přináší, ale i práce, která je vytváří. Ve všudypřítomné praxi směny se však stejně tak uskutečňuje i nadvláda abstrakce, která se v jednotlivých aktech směny sociálně validuje, nad tím, kdo ji uvádí do chodu, nad člověkem. Rovnost abstraktního ekvivalentu, jenž tržní směnu definuje, maskuje systematickou společenskou reprodukci vládnoucích a ovládaných a antagonickou povahu sociálních vztahů. (Adorno 1990b: 13-15) V kapitalistickém výrobním způsobu existuje lidská práce jako vnitřně rozporuplná jednota konkrétní činnosti producenta a nutnosti, aby tato *konkrétní, smyslová* aktivita vešla do *abstraktního, konceptuálního* univerza kapitalistické práce, která na ni skrze mediaci společensky nutnou pracovní dobou uvaluje svou vlastní časovost. (Nový 2014) Historicky určitý způsob objektivizace lidské práce charakterizují *určité abstrakce*, jež jsou nejabstraktnější, zároveň ale v sociálních jevech, jež jsou pro dialektika „v první řadě existující esencí,“ vždy přítomnou, a proto i nejkonkrétnější determinací dané sociální formy. (Hegel 1975: 122)⁵

Kapitalistická sociální objektivita tedy existuje jako mediace konkrétní sociální aktivity dějinně výlučnou konceptualitou; jako vztah mezi obecným a partikulárním; jako vztah mezi rodem a druhem. Marxova metoda pochopení sociální skutečnosti proto primárně neusiluje o identifikaci působících příčin či o prezentaci *ad hoc* aplikovatelných modelů socioekonomického jednání, ale o

⁵ Poučené příspěvky k interpretaci teoretického statusu a imanentní logiky rozvíjení analytických kategorií ve vrcholném Marxově díle nalezne čtenář např. v Backhaus 1992; Clarke 1991: kap. 4; Arthur 2000; Arthur 2006; Reichelt 2007.

rozкрытí specifických konceptuálních momentů kapitalismu. Její pojmový aparát proto nutně zahrnuje jak vysoce abstraktní koncepty, tak i nástroje pochopení konkrétní společenské totality. (Arthur 2001) Interní součástí vědeckého pochopení kapitalistické totality se stává kritika jevové formy o sobě, resp. různých podob vědomí, skrze něž nahlíží nejrozličnější sociální aktéři reálné podmínky svého společenského bytí. Způsob, jímž se před pomyslným „nezaujatým pozorovatelem sociálních jevů o sobě“ tržní směna ve své *bezprostřednosti* vyjevuje, je mystifikovaný, neboť separuje empirickou jevovou formu od její kapitalistické sociální esence. Nálezy, k nimž takovýto střidmý výzkumník dospěje, zůstanou pouze ahistorickým ulpěním na jsoucím, jehož vědeckému prosvícení brání černá Nyx jeho bezčase pojímané přítomnosti. Sociální fenomén bude tedy postižen pouze ve své *bezprostřednosti*, jako již společensky zprostředkovaný předmět: tato výzkumná optika ve studovaném jevu neumožňuje zahlédnout esenciální moment specifické historické konceptuality, kterou prostředkuje, čili moment jeho *společensky určité konstituovanosti*. To, co je historicky a sociálně zvláštní, pak nutně vyhlíží jako přírodní: „proč tento obsah přijímá takovou formu“ tak zůstane našemu pozorovateli – stejně jako reprezentantům politické ekonomie – nepochopitelnou záhadou. (Marx 1978: 94) Věci, jež *qua* fyzické předměty nemají žádnou společenskou moc, se v takto očištěné empirické perspektivě konsekventně jeví jako sociální subjekty, kdežto lidé se zdají být pouhými objekty jejich společenské aktivity. Akt směny pochopený pouze ve své bezprostřednosti je skutečností „smyslově nadmyslnou,“ fetišistickou iluzí „věcných vztahů osob a společenských vztahů věcí“. (Ibid: 87) Ve skutečnosti se však v *jistém druhu směny* realizuje obecná determinace společenského pracovního procesu: oním zbožím, jehož nákupem lze získat více hodnoty, než je cena, za niž se na trhu prodává, je pracovní síla. Tak vzniká nadhodnota⁶, skutečný *telos* společenského vztahu kapitálu, „hodnoty, která se sama zhodnocuje“. (Marx 1978: 201) Společensky vyprodukovaná nadhodnota se připojí k již existující mase kapitálu a opět se investuje do výroby, aby se coby sociálně objektivizovaný produkt živé práce stala prací mrtvou, konstantním kapitálem, a jako „upír“ znova a znova vysávala práci živou. (Ibid: 236) Pokud tedy přijímá lidská práce⁷ v procesu společenské produkce a reprodukce kapitalistickou formu, stává se sociální reprodukce *konceptuálně určitou sociální skutečností*, konkrétněji pak zhodnocovacím procesem kapitálu.

⁶ Chápavou interpretaci Marxova konceptu nadhodnoty a jejího vztahu k dalším důležitým kategoriím kritiky politické ekonomie předložil nedávno Halas. (2012a, 2012b)

⁷ „Práce je především proces, probíhající mezi člověkem a přírodou, proces, v němž člověk svou vlastní činností zprostředkovává, reguluje a kontroluje výměnu látek mezi sebou a přírodou. Člověk ... uvádí do pohybu přírodní síly, které patří k jeho tělu, paže i nohy, hlavu i ruce. *Tím, že tímto pohybem působí na vnější přírodu a mění ji, mění zároveň svou vlastní přirozenost.*“ (Marx 1978: 184; zvýraznění autor)

Kritická teorie frankfurtské školy navazuje na Marxovo uchopení kapitalistické sociální objektivity v pozmeněných dějinných podmínkách. Jak vtipně poznamenává Sohn-Rethel (1972: 10), myšlení jejích představitelů je jakousi „teoretickou a ideologickou nadstavbou“ poražené proletářské revoluce v Německu po první světové válce. Kromě analýzy nejrozličnějších kulturních fenoménů však přináší frankfurtská škola i metodologickou kritiku, jež mnohdy osvětluje i rozvíjí Marxovu dialektickou metodologii sociální vědy, která zůstala z různých důvodů ukryta v jeho teoretické laboratoři. (Viz Reichelt 1995) Jedním z nejvýraznějších přínosů autorů kolem *Ústavu pro sociální výzkum* je v tomto ohledu rekonstrukce Marxova (1978: 98) porozumění kapitalistické podobě subjektivity jako „charakterové ekonomické masce.“ Lidský subjekt ztrácí s vývojem kapitalismu a stále se rozšiřujícím okruhem zboží uspokojovaných potřeb jistou autonomii, kterou si zachovával v počátcích tohoto výrobního způsobu. Rezistence vůči komodifikaci mizí i z kulturní sféry a umění, čímž člověk přichází o důležitou protiváhu jednorozměrné logiky akumulace kapitálu. Lidé si stále méně uvědomují, že jsou pouhými objekty ekonomického procesu, což je přivedlo k těm nejhorším politickým důsledkům. (Horkheimer 1988)

Výrazně se proměnila i ideologická rouška sociální reality: zatímco za časů Marxových byl dělnický svět jasně oddělený od světa vyšších tříd, sociální vývoj vedl ve druhé polovině 20. století ke vzniku „přeludu beztrýdnosti“. (Adorno 1990d: 383, viz též Adorno 1990a) „Společnost dnes zůstává třídním bojem stejně jako v době, z níž tento koncept pochází,“ píše Adorno. (1990b: 15) Spolu se zlepšením materiálních podmínek pracujících a s podstatným rozšířením jejich konzumních možností se proměňují i jejich spotřební vzorce, jež se napříč společenskými třídami čím dál tím víc navzájem připodobňují. V naivní interpretaci se pak zdá, že pověstní otroci setřásli jaksi mimoděk své okovy, aniž by k tomu potřebovali sociální revoluci. Pravda, nezískali sice celý svět, ale docílili alespoň plnoprávného občanství a osobní svobody. Adorno (1990d: 389) však proti tomuto rozšířenému názoru namítá, že „taková individualita je sama společensky produkováným konceptem, který spadá pod kritiku politické ekonomie.“ Jeho kritika stojí na tom, že ona masová individualizace stále „není ničím než subsumpcí“ k totalitě ekonomických abstrakcí. (Adorno 1990c: 244) Ty se v Marcuseho (2009a: 111) podání ustavují „za zády individuí ... přestože jde o jejich práci.“ Aporie ideologických reprezentací buržoazní společnosti pak tkví v tom, že jedinci do ní socializovaní nikdy nemohou dostat kantovskému nároku na autonomní, kritické používání svého rozumu. Konstitutivním předpokladem kapitalistického *ratia* je výroba pro zisk a extrakce nadhodnoty z živé práce – a takový druh rozumu systematicky předsouvá svou konceptuální determinaci před individuální akt myšlení; preformuje objektivitu, do níž se individuální jednání vkládá. *Ergo* je pak

falešným rozumem zvěčnění a zvěčnění třídního vztahu práce a kapitálu. Zdání beztrždnosti je iluzí, která v jisté dějinné chvíli povstává z konkrétní podoby rozporuplného společenského celku, v němž a skrze nějž se realizuje abstraktní pojmová determinace, která je kapitalistické společnosti vlastní. Aktuální stav, v němž se společnost nachází, je jistou konstelací různých sociálních tendencí, a proto nelze ulpívat na jeho povrchu, jenž může v dané chvíli vyhlížet jako stojatá vodní hladina. Naopak, seriózní pochopení této fáze kapitalismu si žádá vysvětlení dočasného oslabení sociálních antagonismů a musí zvažovat i možnost jejich opětovných projevů.

Kritika naturalistického pojmání třídy jako vyvrcholení kritiky klasické politické ekonomie a její souvislost s tradiční weberiánskou recepcí Marxe v sociologii

Sociologové často vyjadřují svou nelibost nad tím, že Marx „nikdy nevypracoval ucelenou teorii sociálních tříd“ (Katrňák 2005a: 15) a že „svoji teorii tříd nikde systematicky nevysvětlil a ani nedefinoval pojem společenská třída“. (Šanderová 2000: 43) Typické stanovisko zastává v tomto kontextu Dahrendorf (1963: 31), který tvrdí, že Marxem-filozofem vyslovené teze nelze empiricky testovat jako hypotézy, a proto jsou *nevědecké*. Marx tak líčí na svého čtenáře past, která je založena na definičním triku a neospravedlnitelném zaměňování filozofie za sociologickou analýzu: „Marxova filozofie jej donutila zradit jeho sociologii.“ Autor stati zde hájí pozici opačnou: jelikož není Marxův pojem třídy zformulován jako koncept pouze empirický, nýbrž jako koncept historicky zvláštní, nelze jednoduše přebrat jeho definici a srovnáním s ‚objektivními‘ empirickými daty *hic et nunc* zjistit (ne)adekvátnost třídní teorie. Marx vyvinul a používal koncept třídy *qua* kategorii, skrze niž se ustavuje odcizená povaha kapitalistické práce. Jeho pochopení třídy v *Kapitálu* je ostatně z velké části kritikou Smithovy koncepce sociální stratifikace.

O existenci „tří složek,“ na něž se „přirozeně rozpadá“ celková hospodářská produkce „každé civilizované společnosti,“ píše Smith (2001: 222-223) v *Bohatství národů*. Těmito třemi zdroji obživy, z nichž lze v poslední instanci odvodit důchody všech sociálních stavů, jsou *renta*, která pochází z *pozemkového vlastnictví*, *mzda*, jež se platí dělníkům za jejich *práci*, a *zisk* zaměstnavatelů pramenící z jejich *podnikání*. Tyto tři stavy mají na společnosti různé zájmy. Dělníci mají zájem na co nejvyšší otevřenosti trhu a konkurenci, neboť čím vyšší je poptávka po jejich práci, tím vyšší jsou i jejich mzdy. Problém dělníků však leží v nevědomí těchto zájmů: jejich nízké vzdělání a kulturní úroveň jim nedovolují tento fakt rozpoznat, protože se nechávají zmanipulovat zaměstnavateli a hájí zájmy jejich. Byť se dnes Smithem zaštiťují především zastánci deregulace pohybu kapitálu a volné hry tržních sil, tak co se týče harmonie partikulárních zájmů jednotlivých stavů se zájmy celospolečenskými,

navazuje Smith (Ibid: 224) na učení fyziokratů a tvrdí, že majitelé půdy stát „nemohou nikdy zavést na nepravou cestu, tím, že budou sledovat zájem svého vlastního stavu, alespoň tehdy ne, je-li jim ten zájem trochu jasný.“ Fyziokraté si sice uvědomovali hospodářský význam zemědělství, avšak poněkud zanedbávali důležitost kapitalistů. Ti investují do podnikání svůj individuální kapitál, ale „míra zisku nestoupá se vzrůstajícím blahobytem, tak jako renta a mzda a neklesá s jejím upadáním. Právě naopak; v zemích bohatých je vždy sama od sebe nízká a v zemích chudých vysoká, nejvyšší je pak v zemích, které spějí do zkázy nejrychleji.“ (Ibid: 225) Zaměstnavatelé a obchodníci jsou lidé praxe, musejí neustále sledovat zájem svého individuálního kapitálu, a vyvíjí se u nich proto silná dispozice k pragmatickému jednání. Jejich utilitární přístup ke společenskému dobru nakonec ústí ve snahu o rozšíření trhu a potlačování svobodné konkurence.

„Rozšiřování trhu může často celkem odpovídat i zájmům společnosti; zužování konkurence se však musí zájmům společnosti vždycky přičít a napomáhá pouze podnikatelům zvyšovat zisk nad jeho přirozenou míru a uvalovat tak na ostatní občany nesmyslnou daň ve prospěch podnikatelů.“ Zájmy tohoto stavu „nejsou nikdy zcela totožné se zájmy společnosti ... stavu, jemuž jeho zájem zpravidla velí společnost klamat a dokonce ji poškozovat a který ji také již nejednou oklamal a poškodil.“ (Ibid.)

Smithova teorie o zdrojích důchodů různých společenských stavů je teoretickým opisem kontur tržní empirie, je fenomenologií kapitalistické směny a *mutatis mutandis* se v *paradigmatickém přístupu politické ekonomie* k sociální realitě praktikuje dodnes. (Srov. Backhaus 1992) Tradiční sociologická recepce navíc vychází z předpokladu, že Marx ve třetím dílu *Kapitálu* patrně přebírá Smithovu nauku o „třech velkých společenských třídách, které charakterizují kapitalistický způsob výroby. Jedná se o dělníky, kapitalisty a pozemkové vlastníky. Pro první z nich je typická mzda a zhodnocování pracovní síly, pro druhé zisk a zhodnocování kapitálu a pro poslední z nich pozemková renta a zhodnocování pozemkového vlastnictví.“ (Katrňák 2005a: 19)

Tato interpretace však trpí tradičním sociologickým problémem: opomíjí kritiku Smithova ekonomického naturalismu, kterou především Marx v osmačtyřicáté kapitole *Kapitálu Trojjediná formule* provádí. Byl-li totiž Marx kritickým teoretikem kapitalismu, musel ke Smithovu odvození zdrojů důchodu jednotlivých stavů z aktuálních *empirických* prostředků reprodukce ihned pojmout krajní podezření: trojjediná, „smyslově nadsmyslná“ transcendentální síla, která je nadána sociální mocí a ukrývá se v kapitálu, půdě a práci, je pro Smithe předpokládaným faktem. (Marx 1978: 87) Tuto objektivní danost, která stojí mimo lidskou práci, nemůže člověk nijak změnit. Může ji nanejvýš vědecky poznat, odhalit partikulárními zájmy, jež ekonomický proces generuje, a racionálně vše spravovat. Smith soudí, že se v jevových formách economic-

kých interakcí *přímo* zračí jejich pravda. Přitom však domnělá oddělenost zdrojů důchodu stavů, které Smith rozlišuje, je v nekritickém pochopení mystifikovanou jevovou formou kapitalistického výrobního způsobu „v tom smyslu, že kapitál fixuje část hodnoty, a tudíž produktu roční práce ve formě zisku, pozemkové vlastnictví druhou část ve formě renty a námezdní práce třetí část ve formě mzdy, a právě touto přeměnou dělá z těchto částí důchody: kapitalisty, pozemkového vlastníka i dělníka, nevytvářejí však substanci, která se mění v tyto různé kategorie. Toto rozdělení naopak předpokládá tuto substanci jako danou, totiž celkovou hodnotu ročního produktu, která není nic jiného než zpředmětněná společenská práce. Činitelům výroby, nositelům různých funkcí výrobního procesu, se však věc nejeví v této formě, nýbrž víceméně ve formě převrácené.“ (Marx 1980: 338)

Jakkoli se renta, kapitál a mzda „jeví nanejvýš disparátně“, tak „jejich produkty patří do stejné sféry, do sféry hodnoty“. (Ibid: 337, 339) Oddělený zjev kapitalistických stavů či tříd je stejně jako zjev „přirozenosti“ zdrojů jejich důchodů pouze mámením sociálních forem. Teoretizace jednotlivých momentů ekonomického procesu, kterou provádí politická ekonomie, ulpívá na povrchu sociálního fenoménu. Nevztahuje jev k historicky určité konceptualitě kapitalistické společnosti, pročež se tato věda hrouť do propasti buržoazní ideologie. Politická ekonomie se stává ideologií nikoli v důsledku zkorumpovanosti či vědomého stranění zájmům buržoazie, ale na prvním místě kvůli deficitům v oblasti metody, jež neodpovídá svému dějinně určitému předmětu: je pro svůj naturalismus ahistorická. Nakonec „i její nejlepší mluvčí zůstávají ... více či méně v zajetí světa zdání, který svou kritikou rozbíjeli, a upadají tudíž všichni více či méně do nedůsledností, polovičatostí a neřešitelných rozporů“. (Ibid: 345) Marxova hegelianská hantýrka a vyhrocené dialektické formulace, jichž je *Trojediná formule* plná, nemusí být pro tradiční sociology méně obeznámené s filozofickými disputacemi oněch časů snadným soustem. Na druhou stranu břitké Marxovy výroky o tom, že se právě diskutované důchody a jejich zdroje mají „k sobě navzájem asi jako notářské poplatky, červená řepa a hudba“ či že „cena práce“ je stejně iracionální jako žlutý logaritmus,“ mohou čtenáři napovědět, že Marx naturalistickou teorii třídy, u níž začíná i končí konceptualizace politické ekonomie, za svou rozhodně nepřijímá, nýbrž ji coby *fetišismus kapitálu* kritizuje. (Ibid: 330, 334)

Co je tedy vlastně třída? Jaký mají třídy v Marxově projektu sociální vědy analytický status? V předmluvě k prvnímu německému vydání *Kapitálu* mluví Marx (1978: 19) o třídě jako o „perzonifikaci ekonomických kategorií.“ Jde tedy o výše diskutované charakterové masky, skrze něž existují jednotlivci v historicky určitých společenských vztazích, o jevové formy těchto vztahů. Z kritiky *Trojediné formule* je však patrné, že pouhý registrující popis a kategorizace těchto jevových forem nedostačují k jejich vědeckému pochopení,

resp. že porozumění, jehož se takto dosáhne, je pouhým přepsáním zjevu jejich domnělé *oddělenosti*, jež se má zakládat na odlišných zdrojích důchodů jednotlivých tříd. Zanedbává se tak analýza povahy jejich sociálně zvláštního ustavování a opomíjí se otázka souvislosti různých charakterových masek s celkovým ekonomickým procesem. Nekritická reprodukce jevu sociální nerovnosti v jeho bezprostřední empirické podobě odpovídá naturalistické metodě, pro niž je rozpor v sociálních entitách pouhou kategorií formální logiky, a nikoli projevem *antagonického ustavování společenské práce skrze sociální entity*, jež kapitalistickou sociální realitu charakterizuje. Pro Marxe (1980: 345) je kapitalistická sociální objektivita „začarovaný, převrácený a na hlavu postavený svět, v němž Mounsieur le Capital a Madame la Terre jako sociální charaktery a zároveň bezprostředně jako pouhé věci provádějí své žerty.“ Mounsieur le Capital je *qua* kapitalista „zosobněný, vůlí a vědomím nadaný kapitál;“ dělníkem je pak ten, z jehož kapitalisticky konstituované práce čili z nákupu jeho pracovní síly získává Mounsieur le Capital nadhodnotu. (Marx 1978: 161) Kapitalistická Madame la Terre připomíná kapitalistovi něco z jeho historické geneze a sama je kapitalistkou *cum grano salis*. (Marx 1980: kap. 47) Konkrétní empirická existence všech tří je stejně falešná a mystifikovaná jako kapitalistická realita sama. Dělníci se však přibližují k pravdě naší epochy tehdy, když bojují proti sociálnímu zdroji, který je jako dělníky konstituuje. (Marx 1946, 1951)

*

O dílo Maxe Webera a jeho pozdější rozvinutí se tato stať zajímá z prostého důvodu: sociologové obvykle neproblematicky přejímají Weberovu perspektivu, v níž se třída stává jednou ze součástí stratifikačního systému moderní společnosti. Způsob, jímž Weber třídu konceptualizoval, umožnil pozdějším generacím sociologů pracovat s tímto pojmem jako s proměnnou, která podmiňuje sociální jednání jednotlivců. Vedle ní existují i jiné faktory, jež ovlivňují lidské jednání. Přestože se na tom, které proměnné to jsou a jaké jsou mezi nimi a třídou vzájemné vztahy, různí sociologové neshodují, většinou akceptují Weberovo fundamentální nastolení teoretizace třídy jako strukturální pozice, v níž se vyskytují individua (čili chápou třídu jako účinek třídního postavení jednotlivců). I Marxovo dílo pak sociologie namnoze nahlíží skrze tuto optiku.

Nejjednodušším definičním momentem třídního postavení je pro Webera (1978b: 927) vlastnictví majetku, nebo naopak nemajetnost. Jde o prostou skutečnost, že do tržních interakcí vstupují jejich aktéři vybaveni nestejným množstvím materiálních statků a praktických dovedností, což diferencuje jejich šance na trhu uspět, a tak své zdroje rozhojnit. Na jiném místě proto Weber (1978a: 302) píše o třídním postavení jako o typické podobnosti ve způsobu obstarávání statků, od něhož se odvíjí individuální životní pozice v sociální struktuře a dosahování vnitřního uspokojení. Lidé v podobném třídním posta-

vení se liší jednak druhem služeb, které na trhu nabízejí, jsou-li nemajetní, a pak podle toho, nakolik jsou schopni ze svého vztahu k recipientovi těžit. Třídní postavení tedy určuje především zdroj hlavního příjmu. „Třídní postavení je ... vposledku tržním postavením“. (Weber 1978b: 928)

Třída je pak označením pro osoby, které se nacházejí ve stejném třídním postavení. (Weber 1978a: 302) O třídách má smysl mluvit pouze ve společnosti, kde zajišťuje distribuci statků trh, takže například o otrocích jako o třídě mluvit nelze. Weber (1978b: 931) též v historické perspektivě upozorňuje na vzrůstající význam instituce trhu od antiky přes středověk až k moderně. Nerovnost zdrojů jedinců, již na trh vstupují, vede Webera k úvaze o privilegovaných a znevýhodněných třídách. Kritérii třídní (pod)privilegovanosti jsou výše majetku či renta u vlastnických tříd a schopnost profitovat z chodu firmy (ať už díky monopolizaci rozhodovacího procesu či výhodám poskytovaným žadaným typem vzdělání) u tříd komerčních. Jedno samozřejmě nevylučuje druhé, takže například vlastník firmy je privilegován jak z hlediska vlastnictví, tak profitu, zatímco zadlužený dělník je v obou těchto ohledech znevýhodněn. Výslednými sociálními třídami, jež Weber (1978a: 305) identifikuje, jsou pak *dělnická třída*, *maloburžoazie*, *nemajetná inteligence* a *specialisté*, nad nimiž stojí *vlastnický* či *vzdělanostně privilegovaný*.

Sama třída však Weberovi neposkytuje dostatečnou explanační oporu pro vysvětlení systému sociální stratifikace, natožpak sociálního jednání. Weber kritizuje Marxe právě za to, že takovýto kauzální vztah mezi třídou a sociálním jednáním předpokládá. Píše, že „zacházet s ‚třídou‘ konceptuálně tak, jako by byla ekvivalentní pospolitosti, vede ke zkreslení;“ jde o „pseudovědeckou operaci s pojmy ‚třída‘ a ‚třídní zájem‘, který ... nalezl neklasičtější vyjádření v tvrzení jednoho talentovaného autora, že jednotlivec se sice může, pokud jde o jeho zájmy, mýlit, ale ‚třída‘ je ve svých zájmech neomylná“. (Cit. podle Šanderová 2000: 60) Weber na rozdíl od takové koncepce předkládá alternativní model, v němž kategorie třídy vystupuje jako dimenze pokrývající tržní interakce a nerovnosti z nich plynoucí. Neméně důležité jsou však v moderní společnosti sféra kulturních praktik, v níž se formují statusové skupiny (Weber 1978a: 306-307, 1978b: 935), a oblast mocenská, jež je doménou politických stran. (Weber 1978b: 938-939) Weberovo pojetí sociální stratifikace tedy předpokládá pluralismus různých sil, které se v sociální realitě střetávají. Aktuální podoba sociální stratifikace je pak jejich výslednicí. Obecně nelze říci, která z nich je pro sociální konflikt určující – to je úkolem empirické analýzy. Třída je pro Webera tedy pouze jednou z dimenzí, v nichž se sociální konflikty odehrávají.

Je však Weberova kritika Marxe, která Webera vedla k formulaci vlastní koncepce třídy, oprávněná? Při hodnocení validity Weberova čtení Marxe dochází stať k závěru, že Weber – a spolu s ním i značná část sociologů –

mylně předpokládá, že se metoda Marxovy konceptualizace *primárně* zakládá na zachycení kauzálního vztahu mezi třídou a sociálním jednáním. Zatímco Weber se ve svém pojetí sociální stratifikace skutečně snaží identifikovat *pluralismus působících sil*, Marxova koncepce třídy rozvíjí kritiku *totality určitých kapitalistických abstrakcí*, a tedy i distinktivních charakteristik, které jednotlivci získávají během subsumpcí ke kapitalistické sociální objektivitě. Marx nepotlačuje negativní komplement přivtělení práce ke kapitálu, nýbrž z třídního boje činí osový princip svého pojetí třídy. Weber tuto dialektickou povahu Marxovy třídní teorie nerozpoznává. Weberovu tradičně kauzální, rozporu zbavenou definici třídy zkrátka a dobře nelze zaměňovat za dialektickou konceptualizaci, která chápe kontradikci jako interní součást svého analytického aparátu. Z tohoto důvodu Weber Marxův koncept třídy neinterpretuje adekvátně. Sociologii se tak otevírá cesta k pozitivistickému čtení Marxe, které přistupuje k jeho konceptu třídy nekriticky. Marxův pojem třídy se rekonstruuje buď weberovsky, na základě třídního postavení jednotlivců, nebo se odvozuje naturalisticky ze Smithových „přirozených“ zdrojů důchodu jednotlivých stavů.

Weber kárá Marxe za nedostatečnou teoretizaci kauzálního objasnění lidského jednání, za jeho ekonomický redukcionismus. Činí tak proto, že příčinnost je pro Webera nepřeklenutelným horizontem sociální vědy: jeho rozumějící sociologie se sice od sociálněvědního pozitivismu⁸ v mnoha podstatných rysech odlišuje, avšak právě kauzalita je jejich metateoretickým svorníkem; domněle univerzálním vědeckým principem, z něhož oba metodologické přístupy vycházejí, aby se vůči sobě posléze mohly začít *na tomto společném základě* vymezovat. Sociální objektivita je pak pro ně produktem více či méně nahodilých, racionálních stejně jako iracionálních, determinací – tržních, kulturních i mocenských. Toto metateoretické východisko Weberovy sociologie, jež na jeho partikulárních teoriích zanechává jistý obtisk, kritická teorie odmítá: Horkheimer (2004: 55) proto píše o Weberovi jako o někom, kdo přese vše podnětné, co sociologii přinesl, zůstal „v srdci pozitivistou.“⁹ Jak ale ukázal náčrt Marxovy koncepce třídy, který důsledně předvedl konceptualizaci třídy na pozadí jeho dialektické metody, Marxův cíl byl zcela jiný: šlo mu o obnažení *reálně existující abstrakce*, jež činí moderní éru historicky specifickou, kapitalistickou, a odhalení toho, co ji zevnitř rozkládá. Marxovo uchopení třídy je „negativní ontologií“ kapitalistické společnosti a kritikou jejích jevových forem. (Adorno 1990f: 233) Nejpodstatnějším momentem Marxovy třídní

⁸ Pozitivismem chápá kritická teorie metodologickou *tendenci* v sociálních vědách, která „odmítá otázku po esenciálním“. (Adorno 2000: 19) Viz též (Marcuse 2009b; Adorno 1990f; Horkheimer 1988).

⁹ Rovněž ideální typ, klíčový nástroj Weberovy (1978a: 21) metodologie, operuje na kauzální bázi: pozorované odchylky skutečného sociálního jednání od ideálně typického umožňují jeho „kauzální vysvětlení“.

teorie je pak artikulace třídního boje jako interní kapitalistické negativity: „třídní boj je samotnou třídou“. (Gunn 1987: 16)

Jak se s Marxovou konceptualizací třídy vyrovnávají sociologové, kteří krácejí ve Weberových šlépějích? Byť jde o velká jména, jejich interpretace není příliš věrohodná. Proslulí weberiánští teoretici Dahrendorf (1963) a Giddens (1975) svorně tvrdí, že Marxova argumentace stojí a padá s akcentem, jež klade na ekonomickou sféru, která má v jejich čtení Marxe determinovat společenský život. V Marxově díle se pak snaží izolovat jeho sociologii, kterou vykládají skrze jeho údajný ekonomický determinismus. Obrácením pozornosti na význam mocenských vztahů (Dahrendorf), spotřeby a životního stylu (Giddens) v rozvinuté moderní společnosti pak nad Marxem slavně vítězí. Jde však o triumf Sofoklova Aianta. Ten poté, co s Odysseem prohrál při o Achillovu zbroj, pobil pod vlivem Athénina kouzla stádo ovcí, domnívá se, že jde o nepřátele. Kritika těchto weberiánských sociologů zkrátka mívá terč, jádro Marxovy teoretické koncepce. Giddensovo a Dahrendorfovo nepochopení Marxovy dialektické metody je symptomatické i z jiného důvodu: nevědomky ukazuje potíže, jež tradiční sociologie mívá s marxistickým chápáním společenské totality a různých pojmů, které ji strukturují. Po odmítnutí weberiánské kritiky Marxe se tato práce zaměří na adekvátnější pokus o interpretaci jeho kritického konceptu třídy v díle Wenera Bonefelda¹⁰.

Historická a logická geneze třídního vztahu práce a kapitálu; implikace pro kritický pojem třídy

Popisuje-li Marx (1978: kap. 24) původní akumulaci coby násilný historický proces ustavování kapitalismu, Bonefeld (např. 1988, 2001, 2011) se dlouhodobě věnuje zkoumání forem, v nichž její průvodní jevy, zejména pak násilí, přetrvává jako praxe akumulace kapitálu. Původní akumulaci rozumí Bonefeld nejen tranziční období přechodu od feudalismu ke kapitalismu, ale též formování kapitalistické konceptuality. Tedy proces ustavování společnosti, skrze nějž se realizuje vykořisťování práce; původní akumulace se dnes permanentně reprodukuje v každodenní praxi akumulace kapitálu. Separace výrobců od výrobních prostředků je prvním předpokladem, aby tito mohli „svobodně“ prodávat svou pracovní sílu, neboť se jim jiných možností nedostává. Původní akumulaci však nelze chápat jen jako ukončenou dějinnou etapu: presumpce oddělení producentů od výrobních prostředků musí být zároveň i výsledkem

¹⁰ Příkrá kritika, jež byla právě vyslovena, patří zejména pozdějším weberiánským teoretikům. U Webera je celá věc o poznání složitější: přinejmenším proto, že Marx, kterého mohl znát, byl Marxem značně ochuzeným. Některá Marxova díla byla koncem 19. a začátkem 20. století, kdy Weber tvořil, neznámá (např. *Německá ideologie* vyšla až r. 1932, *Ekonomicko-filosofické rukopisy* byly nalezeny r. 1927, rukopisy *Grundrisse* dokonce až ve 30. letech) a interpretace marxismu Druhé internacionály představovala vulgarizaci Marxovy dialektické sociální teorie v mechanickou podobu materialismu. Weberova kauzální rekonstrukce Marxova konceptu třídy koření právě odtud. Vzhledem k historickým podmínkám svého vzniku je proto Weberovo pomýlené nastolení kritiky Marxova konceptu třídy pochopitelné.

kapitalistické výroby. Jen tak se dá smysluplně uvažovat o reprodukci kapitalismu, tedy o subsumpci práce ke kapitalistickým sociálním formám; jen tak se mohou obnovovat podmínky, ve kterých společenská práce konstantně nabírá podobu námezdní práce. Ostatně je to právě oddělování ustavující moci lidské činnosti od jejích prostředků, co vytváří materiální základ fetišismu zboží formy. Tedy takových podmínek sociální produkce, v nichž sebe-ustavování lidské práce konfrontuje její historický výsledek, společenský vztah kapitálu, jako odcizená a nezávislá síla.

Nejrozvinutější výraz fetišismu představuje vztah kapitálu k sobě samému. Kapitál a rovněž i námezdní práce jsou pouze dvěma různými vyjádřeními perverze sociálního vztahu kapitálu. Primárním analytickým zájmem marxismu proto není jejich bezprostřední vztah, „ale spíše sociální konstituce, na které je tento vztah založen a skrze kterou přetrvává. Jinými slovy, tím, co je třeba vysvětlit, je, proč lidská společenská praxe nabírá formu kapitálu,“ což je fundamentální otázka, která prostupuje napříč celým Marxovým dílem. (Bonefeld 2001: 3) Původní akumulace se v tomto světle vyjevuje „suspendovaná (*aufgehoben*) v komoditní formě,“ přičemž však nepřestává být „ustavující podmínkou kapitalistických společenských vztahů jako vztahů mezi věcmi“. (Ibid: 5) Sociální reprodukce tak nalézá v původní akumulaci svůj konstitutivní zdroj.

Kapitalistické společenské vztahy jsou ovládány abstrakcí. Ekonomické jevy a zákonitosti se členům společnosti *jeví* jako přírodní síly, které existují a budou existovat bez ohledu na jejich vlastní jednání. Stejně tak se zboží zdá být „produktem kapitálu spíše než kapitalisticky konstituovanou živou prací“. (Bonefeld 2011: 387) Aby se bylo lze vyhnout naturalizaci ekonomických kategorií, je třeba zkoumat sociální ustavování kapitalistických vztahů, které kladou za nutnou podmínku své reprodukce zbavení práce prostředků, skrze které se realizuje. Práce se společensky ustavuje jakožto pracovní síla, jež se přivtěluje ke kapitálu. Tím se princip původní akumulace dostává ke slovu nejen v počátcích kapitalismu, ale je i permanentně rekonstituovaným výsledkem kapitalistického výrobního procesu. „Původní akumulace je jako výsledek své vlastní realizace permanentní akumulací,“ vyjadřuje se dialekticky Bonefeld. (Ibid) Práce každého se ustavuje jako díl celkové společenské práce, přičemž jednotlivci jsou v kapitalismu prostředkováni směnou. Lidé se tedy ke společnosti nevztahují bezprostředně, ale jako její mediaci. Konkrétní práce existuje v abstraktní kapitalistické formě. Zbožní forma tak strukturuje „totalitu buržoazních společenských vztahů,“ která „zakládá produktivní praxi všech jednotlivců coby odcizených individuí“. (Bonefeld 2001: 5) Je tedy v lidské praxi permanentně přítomna, ale zároveň je na každé individuální činnosti nezávislá. Reálný proces produkce zboží představuje separaci lidské činnosti od esenciální kreativity, s níž práce společnost ustavuje, neboť se neřídí

žádnými ‚objektivními‘ zákony v přírodovědném smyslu slova. ‚Objektivita‘ zboží formy se tak denuncuje; teoretická analýza ukazuje, že to, co reifikovaný svět kapitálu předvádí objektivním, je pouze odcizená subjektivita lidské práce. Kritika zbožího fetišismu se stává kritikou nereflektovaných předpokladů analýzy kapitalistických forem jako definitivně ustavených a statických struktur, neboť ukazuje proud společenské práce jako negativně se transformující lidství na pozadí historického vývoje. Nejde přitom jen o historické zrození a předpoklad kapitalismu, ale též o kapitalistickou konceptualitu. (Bonefeld 2011: 394) Kapitalismus se nemůže odseknout od svého historického vzniku, s nímž se zdá být spojen pupečníkem. *Původní akumulace* je takovým historickým aktem, který *formuje koncept kapitálu*, přičemž „teror separace“, který s sebou přináší, leží „jako noční můra na sociální praxi lidské účelné aktivity“, píše emphaticky Bonefeld. (2001: 7)

Bonefeld zdůrazňuje, že původní akumulaci lze jen těžko časově vymezit. Opíraje se o historické práce, tvrdí, že zatímco ve Velké Británii končí období původní akumulace kolem roku 1850, v Sovětském svazu o ní lze mluvit v souvislosti se Stalinovou industrializací. Původní akumulaci tedy charakterizuje její historicita vzhledem k ustavování kapitalismu, neméně však i její systematická povaha, založená na logice separace. Důležitější je proto porozumění jejímu vztahu k ustavování společnosti. „Původní akumulace ... je tajemstvím historie konstituce,“ což „přivádí pozornost ke kritice politické ekonomie jako teorie sociální konstituce“. (Bonefeld 2002: 2) Dále se objasňuje sémantika tohoto pojmu. S německým ‚*ursprünglich*‘ se nekonotuje chronologický pohyb po časové ose, ale spíše se jedná o jakýsi konstitutivní prvopočátek či prazáklad (*Ursprung*). Pak není na místě rýsování kauzálního vztahu mezi původní akumulací a ‚běžnou‘ kapitalistickou akumulací. Ke druhé jmenované Marx žádné podobné adjektivum nepřidává, což signalizuje neadekvátnost položení schematického dělítky mezi obě kategorie. Pokud tedy Bonefeld (Ibid: 3) hovoří o permanenci původní akumulace, má na mysli její „přetrvávající povahu; něco, co se zachovalo skrze čas.“

Podobné obtíže vznikají s překladem německého termínu ‚*Aufheben*‘. Chápat kapitalistickou akumulaci jako *aufgehoben* podobu původní akumulace znamená, že historická perioda původní akumulace je zrušena, zatímco její esence nadále existuje v jiné podobě, na kvalitativně nové úrovni, jež činí období původní akumulace nadbytečným. Bonefeld ukazuje, že princip původní akumulace, oddělení výrobců od výrobních prostředků, je konstitutivním základem kapitalistické akumulace – což je současně i logika reprodukce kapitálu. Ustavující násilí původní akumulace vtiská svou pečeť buržoazní moci, jež jsou jeho civilizovanou normalitou. Zatímco kapitál se nemůže oddělit od svého počátku, ale práce, která disponuje konstitutivní mocí, ano. Sociální kritika je pak demystifikací všech forem kapitalistické separace, jež

spočívají v ustavujícím násilí původní akumulace a jeho separujícím obsahu, který je reprodukcí kapitalismu imanentní. Proniká zvěcnělost sociální formy, kterou se v kapitalismu práce zpředměťuje. Rušení kapitalistické společnosti „nalézá to, co je pozitivní, pouze v beztřídní společnosti,“ vyvozuje Bonefeld (2011: 397) implikace své analýzy.

*

Bonefeld se explicitně vymezuje proti snaze mnoha marxistů podat obecnou definici třídy. Leitmotivem jeho analýzy je východisko, že třídní rozdělení společnosti existuje pouze jako projev způsobu, jímž se práce přivtěluje ke kapitálu, a proto není definice dělnické třídy myslitelná bez současné spolu-definice kapitálem. Kategorie kapitalistické politické ekonomie, „definice kapitálu,“ však jen kopírují reifikaci panujících společenských vztahů, a jsou proto tautologické. „Může pak definice dělnické třídy nestihnout podobný osud?“ ptá se Bonefeld. (2002: 65) V polemice proti afirmativní koncepci třídy rozvíjí kritiku třídy coby ustavující se praxe kapitalistických společenských vztahů.

Pochopení kapitalistické třídní reality jde ruku v ruce s vývojem a sociálním ustavováním její bytostné kontradikce, již je existence třídního boje. Třída tedy není statickou kategorií, ale antagonickým společenským vztahem, jehož prvním určením je existence kapitalistické práce jako svého vlastního popření. Její kreativita se následkem slepého přijímání kapitalistických sociálních forem musí podřizovat reglementacím kapitalistických abstrakcí. Marxistická třídní analýza se pak stává prozkoumáváním možnosti zrušení tohoto zvěčňujícího sociálního substrátu. I nekritické marxistické koncepce jako například Wrightova (1989 et al.)¹¹ představují přinejlepším jednu z mnoha zvěcnělých reflexí sociální reality: staví se za „dělnickou třídu“ a své úvahy orientují na *posílení její existence v kapitalismu*. Takovéto projekty ovšem operují na „společné bázi každodenního náboženství buržoazní společnosti: zbožního fetišismu“. (Bonefeld 2002: 65) Objektivní pozice dělnické třídy se stává místem, v němž se má účinkem masivního třídního uvědomění odehrát proměna třídy o sobě v třídu pro sebe. (Ibid: 67) Vývoj třídních vztahů se v tomto pojetí odvozuje z jevové formy sociálního vztahu kapitálu. Dialektický koncept lidské práce se odkládá ve prospěch „racionální administrace“ kapitalistické společnosti a „konstitutivní idea, že emancipace dělnické třídy může dosáhnout jedině dělnická třída sama,“ se transformuje v představu osvíceného vedení proletariátu. (Ibid: 68) Otázka, zdali půjde o realizaci ideologie leninistické avantgardní strany nebo aplikaci pozitivisticky dosaženého vědění

¹¹ V našem prostředí právě Wrightovo dílo výrazně ovlivnilo obecnou recepci marxistického pojetí třídy. (Viz Sopóci 1998; Katrňák 2005b)

marxistických sociologů, pak představuje v marxistickém myšlení pouze dvě možná vyústění afirmativního přístupu ke třídě. Oproti tomu, „podmínkou emancipace dělnické třídy je zrušení všech tříd“. (Bonefeld 2002: 68)

Způsob, jímž Marx používá koncept třídy, má ovšem s nekritickými koncepcemi pramálo společného. Pokud hovoří o ‚objektivitě‘ kapitalistických zákonů, činí tak v průběhu analýzy existence námezdní práce a kapitálu, které chápe jako personifikace sociálních vztahů, „jež kontradiktorně přetrvávají jako vztahy mezi věcmi“. (Ibid) Takováto existence lidské práce je však umožněna podmínkami, které producenty sociálního světa oddělují od prostředků jejich realizace. Kritika těchto podmínek je kritikou společenského vztahu kapitálu, a tedy i námezdní práce. Dělnická třída je produkovaným objektem, a nikoli kreativním subjektem sociální (re)produkce. Politický projekt, který usiluje o její sebe-afirmaci, nejprve destiluje z historického pohybu ustavování práce definici proletariátu, aby pak tento kapitalisticky konstituovaný fetiš, jímž je existence námezdní práce, vyzdvihl na piedestal a tam jej coby společenskou emancipaci nekriticky oslavoval. Násilí kapitalistického mýtu se tak obnovuje a spolu s ním i nadvláda jeho abstrakcí. Historie dělnického hnutí ostatně přináší velmi bohatý materiál pro studium hořkých následků této teoretické praxe.

Třídní vztahy se ustavují jako dynamická kontradikce. Úsilí o podání empirické definice třídy redukuje pochopení trajektorie třídního boje na jeden z jejích bodů, čímž sociální teorie proces historického vývoje společnosti petrifikuje. Analýza získané statické představy, zvěčněle utvořeného konceptu skutečnosti, se dosazuje na místo pochopení rozporů dějinného pohybu lidské práce. Z marxistické historické dialektiky se tak stává abstraktní metafyzika, neboť „kontradikce se nedá definovat“. (Ibid) Marx (1980: 395) oproti tomu plynule přechází od tazání po tom, co ustavuje třídu, k historicky určitým společenským vztahům, v nichž a skrze něž se třída ustavuje. Činí tak, aby se vyhnul bludnému kruhu, do kterého tautologické definiční myšlení politické ekonomie často upadá. „Příjem dělnické třídy tvoří mzda a zdroj příjmu ‚mzda‘ definuje dělnickou třídu. Tato kruhovost myšlení se šíří v mnoha dalších cirkularitách: důchodem kapitálu je zisk, pozemkových vlastníků renta...“. (Bonefeld 2002: 69) Nedialektické definování ‚tříd‘ odřezává sociální skupiny od analýzy určitých abstrakcí kapitalistické totality, jejímž výrazem existence kapitalistů, proletářů a pozemkových vlastníků u Marxe je. Empirická definice stejně tak odděluje tyto skupiny od sebe navzájem; abstrahuje od vztahů, které mezi lidmi ve společnosti existují a které určují povahu jejich charakterových masek. Třídu jako seskupení lidí podle jistých kritérií nelze zaměňovat za společenský vztah.

Definice dělnické třídy jako pozice ve výrobním procesu, jejíž reprezentanti ‚svobodně‘ uzavírají kontrakty na pracovním trhu s reprezentanty jiných pozic,

si za své výzkumné nástroje volí „buržoazní, a tedy mystifikované formy“. (Ibid: 70) Kritická analýza mediací kapitálu však zakládá kritiku jeho společenských forem, jež jsou reálným „jevením se“ kapitalistických abstrakcí. Kapitál ovšem zdaleka není redukovatelný jen na svou mzdovou formu. Ta je pouze jednou z forem, skrze kterou se předpoklady kapitalistické sociální reprodukce projevují jako její vnitřní skloubenost s akumulací kapitálu. Dalšími z kapitalistických sociálních forem jsou např. státní forma, právní forma, peněžní forma, náboženská forma atd. I ony jsou různými způsoby existence kapitálu a substituovat některou z nich za kapitalistickou konceptualitu jako takovou činí z kritické analýzy regres fetišistického zvěcnění – a tedy myšlení klamu kapitálu namísto jeho kritiky. Ale děje se tak: „mýtus se přivolává jako klíč k tajence“. (Bonefeld 2002: 71)

Nahlíží-li Marx *post festum* na společnost v termínech ustavených tříd, činí tak proto, že jde o historicky existující realitu, která však vzniká a zaniká v procesu imanentního vývoje kapitalistických abstrakcí čili třídního boje. Cílem jeho pochopení kapitalismu je kritika konstitutivních sociálních předpokladů tohoto výrobního způsobu. Kapitalistická práce, která se realizuje v kategoriích politické ekonomie a skrze ně, je „perverzí lidských vztahů ... což ukazuje kritika ekonomických kategorií“. (Ibid: 81) Tyto kategorie se v průběhu analýzy stávají relevantními pro kapitalistický průběh sociální praxe, avšak nestojí na jejím začátku ani konci. Tím, co proniká za mystifikaci, jež existenci kapitálu nevyhnutelně doprovází, je jeho kritika, vztáhnutí výsledků předchozí lidské činnosti zpět ke svému tvůrci: redukce *ad hominem*. (Adorno 1976: 122) Pokud se „ekonomika“ jeví jako objektivita, je to jen proto, že se práce sociálně ustavuje v kapitalistických sociálních formách. Kritické pochopení „ekonomiky“ s jejími zákony a nároky, jež na člověka klade, odhaluje za ekonomickou objektivitou odcizenou subjektivitu lidské práce. Nastolení otázky třídy jako pozice, kterou jedinec zaujímá ve společenském výrobním procesu, nekriticky akceptuje takovou objektivizaci člověka, jež jej pojímá jako „pouhou ekonomickou věc či personifikaci a afirmuje jej jako jednání, které reprodukuje struktury“. (Bonefeld 2002: 81) Kritická teorie třídy na rozdíl od toho uchopuje ekonomický proces jako historicky přechodnou sociální formu, jejíž vlastní negativita ukazuje na možnost překonání sociálních vztahů, v nichž člověk produkuje sebe sama nereflektovaně a existuje coby ztělesnění ekonomických kategorií.

Bonefeldovy úvahy vkládají do kritické diskuze o třídě důsledné dialektické pochopení této kategorie, jež zachycuje historickou genezi perverze lidské praxe. Proto Bonefeld (Ibid: 82) konfrontuje „abstraktní mysticismus ... separace (třídy) ‚o sobě‘ od (třídy) ‚pro sebe‘, substance od subjektu.“ Lidská praxe transcenduje tato abstraktní určení, která se snaží zahladit její rozpory tím, že ji objektivizují. Lidská práce existuje v této epoše jako námezdní práce,

jež z ní činí kapitalistickou sociální kategorii. Existuje ale současně i jako odpor proti svému zvěčnění. Třídní boj je *modem vivendi* kapitalistické společnosti a krystalizuje kolem práce, která přetrvává „na jedné straně ‚proti sobě‘, jako perverzní sociální kategorie, na druhé straně jako moc, která vytváří historii“. (Ibid) Kapitalistická reifikace práce tak vytváří tlak proti sobě samé. Její vývoj v některých svých momentech podkopává společenskou reprodukci, a tak vytváří podmínky pro překonání kapitalismu.

Volba již konstituovaných forem kapitalistické práce za výchozí bod analýzy znamená tyto kontradiktorně existující formy nereflektovaně pokládat za vnitřně identickou, bezrozpornou, zkrátka objektivně jsoucí danost. Věrohodná kritická konceptualizace oproti tomu začíná od jejich dějinného vzniku, od „historické konstituce jejich ustavené existence“. (Ibid) Je tedy analýzou logiky separace lidské práce a její sociální rekonstituce. Stěžejní kategorií se pro ni stává společensky nutná práce, neboť ta spolu se svým nezbytným komplementem, nadprací, obrací pozornost sociálních věd na antagonické konceptuální pouto, jímž je lidská práce spojena s kapitálem. Sociální vztah vykořisťování produkuje centrální rozpor kapitalistické reality. Rozkrytí anatomie *určitých abstrakcí* kapitalistické společnosti však neusiluje o vypracování či, položeno silněji, realizaci abstrakce marxistické. Komunismus coby rušení abstrakce osvobozuje kreativitu práce: „lidská emancipace pak znamená transformaci výrobních prostředků v nástroje lidské emancipace ... existenci lidství ne jako vykořisťovatelného zdroje, ale jako účelu,“ píše Bonefeld. (Ibid: 83)

Závěr

Tato stat' uvedla do slovenské a české sociologie kritický koncept třídy. Svou pozornost upřela zejména na logiku jeho derivace na základě metodologických principů, na nichž kritická teorie jako neortodoxní forma marxismu stojí. Na rozdíl od tradiční sociologie nechápe kritická teorie kapitalistické sociální formy jako pozitivní, vnitřně konzistentní realitu; společnost pro ni není pouze objektivním procesem odvíjejícím se bez podstatného tření. Kritická teorie ukazuje, že subjektivita lidské práce existuje coby reifikovaná objektivita společenského vztahu kapitálu pouze proto, že v průběhu historické geneze společnosti, jež vedla ke vzniku kapitalismu, zvěčněla. Tudiž se teoretickou metodou, která proniká za mediace historicky určité kapitalistické konceptuality, stává její kritika *ad hominem*. Kritické teorii jde o důsledné pochopení kapitalismu jako historicky přechodného typu společnosti, což s sebou nutně přináší kritiku „přirozenosti“ forem, v nichž se sociální svět jeví. Jde tedy o kritiku tradiční konceptualizace sociálních fenoménů, neboť ta usiluje pouze o zachycení jejich nejdůležitějších rysů, jak se před sociologem *empiricky* vyjevují. Každá taková bezprostřednost je však již předem zprostředkována

určitostí konkrétní epochy, v níž je zapuštěna. Pouze metodická nedůvěra k empirii pak může odhalit hlubší sociální obsah jevu. Sociálně kritická metodologie je tak v sociálních fenoménech s to artikulovat jejich vnitřní negativitu; umožňuje konceptualizovat pramen jejich kontradikcí jako kvalitu, která je kapitalistické sociální realitě imanentní. Tím, co se v jednotlivých sociálních jevech projevuje jako jejich rozpor či neidentita, je účinek procesu sociální konstituce, kterou definuje antagonický vztah práce a kapitálu. Tuto stěžejní vrstvu sociální nedokáže adekvátně zachytit tradiční metodologie, která spoléhá na odhalení různých determinant sociálního jevu, nýbrž jen dialektická metoda, jež dosahuje hlubšího pochopení sociálního jevu tak, že usouvztažňuje jeho bezprostřednost a její dějinnou konceptuální podmíněnost.

Marxův koncept třídy proto není možno rekonstruovat pouze na empirickém a kauzálním základě. S marxistickým pojmem třídy nelze nakládat ani jako s vnitřně identickou, rozporu zbavenou kategorií zachycující strukturální pozici jedinců, odvozenou od jejich postavení na trhu práce. A přece jde o čtení, jež se v sociologické tradici razí přinejmenším od Webera, od něhož odvozuje svou identitu hegemonní (neo)weberiánské pojetí konceptualizace a empirického výzkumu třídy. Tento přístup chápe třídu jako důležitý prvek systému sociální stratifikace. „Aktuální úlohou pro sociology věnující se teoreticko-empirickému zkoumání problematiky sociálních nerovností a sociální stratifikace stále zůstává dosahování stále komplexnějšího, přesnějšího a validnějšího popisu a vysvětlení aktuálního stavu a vývoje moderních společností i v oblasti sociálních nerovností a stratifikace...“ (Sopóci 2014: 161) Toto paradigmatické chápání třídy jistě může dosáhnout – a dosahuje – významných úspěchů při popisu kontinuity a proměn sociální distribuce bohatství, moci a prestiže. Jeho teorie se však omezuje na pochopení různých empirických forem kapitalistické konceptuality, na variabilitu existence historicky určitých abstrakcí, skrze něž se lidská práce objektivizuje. Historické i konceptuální předpoklady existence trhu se však v analýze nikdy neproblematizují, berou se jako dané. Tržní hospodářství však není věčnou podmínkou lidské existence, pročez samo vyžaduje hlubší reflexi a kritickou teoretizaci *qua* sociální skutečnost historicky přechodná. Produktem této teoretické metody je kritický koncept třídy: ten oproti tradičnímu pojetí umožňuje rozpustit domnělou přirozenost konstitutivních principů akumulace kapitálu, která se skrze tržní interakce realizuje, v pochopení její historické a logické geneze coby násilného oddělení výrobců od výrobních prostředků. Spolu s Bonefeldem tato stat' objasnila, že se od svého ustavujícího prvopočátku kapitalistická reprodukce společnosti nemůže nijak odseknout. Násilí původní akumulace vyústilo v antagonický způsob zpředměťování lidské práce. V jednotlivých sociálních entitách pak tento esenciální antagonismus nedochází usmíření, nýbrž se projevuje jako kontradikce, jako „negativní neidentita“ uvnitř jejich pozitivní identity.

Do širšího povědomí současné sociologie se koncept třídy zapsal ve své tradiční podobě, a to zejména v souvislosti s empirickým zkoumáním sociální stratifikace a nerovnosti. Kritický koncept třídy má výrazně odlišnou metodologickou povahu. Jeho klasické použití lze nalézt nejen v Marxových analýzách historických třídních bojů, ale i v *Dialektice osvícenství*. Adorno s Horkheimerem zde interpretují Odysseovu pout' z Tróje na Ithaku jako soubor identitotvorných událostí, jimiž se Odysseus, civilizující se subjekt, vymaňuje z animálního víru iracionality a přírodní nahodilosti. Odysseus se tak odhaluje jako „pravzor buržoazního individua“. (Adorno – Horkheimer 2009) Jak je to možné – copak lze v antice mluvit o kapitálu coby konstitutivním předpokladu zpředměťování lidské práce? Samozřejmě, že ne; avšak *Dialektika osvícenství* je sama především historicky podmíněnou kritickou analýzou kapitalistické racionality. Její interpretace Odyssea coby prvního buržoy umožňuje teorii odhalit kontinuitu historických proměn třídního panství. „Kategorie“ kapitalistické společnosti, „které vyjadřují její vztahy, pochopení její struktury, dovolují proto zároveň proniknout do struktury výrobních vztahů všech zaniklých forem společnosti. Anatomie člověka je klíč k anatomii opice.“ (Marx 1971: 59)

Doménou kritického konceptu třídy proto není studium a analýza aktuálního stavu sociální nerovnosti a stratifikace. Kritické pojetí třídy odhaluje antagonický charakter předpokladů společenské reprodukce. Stává se spíše nástrojem hluboké sociologické reflexe o povaze moderní společnosti. Uplatnění proto nachází nejen v sociologii sociálních hnutí a politické sociologii, ale např. i v sociologii kultury. Tedy všude tam, kde lze při interpretaci sociálního dění uplatnit jeho základní vhléd do povahy sociální reality naší epochy: způsobem existence kapitalistických sociálních forem jsou neusmířenost a neidentita čili třídní boj. Nesmí však ztrácet ze zřetele, že konečná pravda o třídě se však kritické teorii odhalí až ve chvíli *uskutečnění* imanentní kritiky kapitalistické totality. (Adorno 1990e: 396)

Martin Nový je doktorandem na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Mezi okruhy jeho odborného zájmu patří kritická a marxistická sociální teorie. V současné době pracuje na dizertaci, jejímž tématem je Adorova sociologická metoda.

LITERATURA

- ADORNO, T. W., 1976: On the Logic of Social Sciences. In: Adorno, T. W. (ed.): The Positivist Dispute in German Sociology. London: Heidemann, s. 105-122.
- ADORNO, T. W., 1990a: Anmerkungen über sozialen Konflikt heute. In: Adorno, T. W.: Gesammelte Schriften, Band 8. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, s. 177-195.
- ADORNO, T. W., 1990b: Gesellschaft. In: Adorno, T. W.: Gesammelte Schriften, Band 8. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, s. 9-19.

- ADORNO, T. W., 1990c: Notiz über sozialwissenschaftliche Objektivität. In: Adorno, T. W.: *Gesammelte Schriften*, Band 8. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, s. 238-244.
- ADORNO, T. W., 1990d: Reflexionen zur Klassentheorie. In: Adorno, T. W.: *Gesammelte Schriften*, Band 8. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, s. 373-391.
- ADORNO, T. W., 1990e: Thesen über Bedürfnis. In: Adorno, T. W.: *Gesammelte Schriften*, Band 8. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, s. 392-396.
- ADORNO, T. W., 1990f: Über Statik und Dynamik als soziologische Kategorien. In: Adorno, T. W.: *Gesammelte Schriften*, Band 8. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, s. 217-237.
- ADORNO, T. W., 2000: *Introduction to Sociology*. Cambridge: Polity Press.
- ADORNO, T. W. – HORKHEIMER, M., 2009: *Dialektika osvícenství*. Praha: OIKOYMENH.
- ARTHUR, C. J., 2000: From the Critique of Hegel to the Critique of Capital. In: BURNS, T. – FRASER, I. (eds.): *The Hegel-Marx Connection*. Basingstoke: Macmillan Press, s. 105-130.
- ARTHUR, C. J., 2001: Value, Labour and Negativity. In: *Capital & Class*, 25, s. 15-39.
- ARTHUR, C. J., 2006: The Inner Totality of Capitalism. In: *Historical Materialism*, 14, s. 85-111.
- BACKHAUS, H.-G., 1992: Between Philosophy and Science: Marxian Social Economy as Critical Theory. In: Bonefeld, W. – Gunn, R. – Psychopedis, K. (eds.): *Open Marxism, Vol. I: Dialectics and History*. London: Pluto Press, s. 54-92.
- BONEFELD, W., 1988: Class Struggle and the Permanence of Primitive Accumulation. In: *Common Sense*, č. 6, s. 54-65.
- BONEFELD, W., 2001: The Permanence of Primitive Accumulation: Commodity Fetishism and Social Constitution. In: *The Commoner*, č. 2, s. 1-15. [on-line] [cit. 4. 7. 2014]. Dostupné z: <<http://www.commoner.org.uk/02bonefeld.pdf>>.
- BONEFELD, W., 2002: Capital, Labour and Primitive Accumulation: On Class and Constitution. In: Dinerstein, A. C. – Neary, M. (eds.): *The Labour Debate: An Investigation into the Theory and Reality of Capitalist Work*. Aldershot: Ashgate, s. 65-88.
- BONEFELD, W., 2011: Primitive Accumulation and Capitalist Accumulation: Notes on Social Constitution and Expropriation. In: *Science & Society*, 75, s. 379-399.
- BUNČÁK, J. – DŽAMBAZOVIČ, R. – HRABOVSKÁ, A. – SOPÓCI, J., 2011: K niektorým otázkam sociálnej stratifikácie slovenskej spoločnosti. In: *Sociológia*, 43, s. 495-527.
- CLARKE, S., 1991: *Marx, Marginalism and Modern Sociology: From Adam Smith to Max Weber*. London: Palgrave Macmillan.
- DAHRENDORF, R., 1963: *Class and Class Conflict in Industrial Society*. Stanford: Stanford University Press.
- GIDDENS, A., 1975: *The Class Structure of Advanced Societies*. New York: Harper&Row Publishers.
- GUNN, R., 1987: Notes on „Class.“ In: *Common Sense*, č. 2, s. 15-25.

- GRUSKY, D. B., 2001: The Past, Present, and Future of Social Inequality. In: Grusky, D. B. (ed.): *Social Stratification: Class, Race, and Gender in Sociological Perspective*. Boulder: Westview Press, s. 3-51.
- HALAS, J., 2012a: Kategoriální rámec Marxovské teorie hodnoty (1. část). In: *Filozofia*, 67, s. 93-103.
- HALAS, J., 2012b: Kategoriální rámec Marxovské teorie hodnoty (2. část). In: *Filozofia*, 67, s. 208-220.
- HEGEL, G. W. F., 1960: *Fenomenologie ducha*. Praha: Nakladatelství ČSAV.
- HEGEL, G. W. F., 1975: *Wissenschaft der Logik. Zweiter Teil*. Berlin: Akademie Verlag.
- HOLMWOOD, J., 1996: Introduction. In: Holmwood, J. (ed.): *Social Stratification, Volume I*. Cheltenham, UK: Edward Elgar, s. xiii-xx.
- HORKHEIMER, M., 1988: Traditionelle und kritische Theorie. In: Horkheimer, M., *Gesammelte Schriften, Band 4: Schriften 1936 – 1941*. Frankfurt am Main: Fischer Verlag, s. 162-216.
- HORKHEIMER, M., 2004: *Eclipse of Reason*. New York, London: Continuum.
- KATRŇÁK, T., 2004: Jsou třídy na úsvitu jednadvacátého století definitivně pohřbené? Třídní versus anti-třídní teorie a analýza. In: *Politologický časopis*, 11, s. 52-71.
- KATRŇÁK, T., 2005a: Třídní analýza a sociální mobilita. Brno: CDK.
- KATRŇÁK, T., 2005b: Třídní analýza v současných kapitalistických společnostech: Erik Olin Wright a John Goldthorpe. In: *Politologický časopis*, 12, s. 164-180.
- KATRŇÁK, T., 2012: Is Current Czech Society a Social Class-Based Society? The Validity of EGP and ESeC Class Schemes. In: *Sociológia*, 44, s. 678-703.
- KATRŇÁK, T. – FUČÍK, P., 2010: *Návrat k sociálnímu původu. Vývoj sociální stratifikace české společnosti v letech 1989 až 2009*. Brno: CDK.
- KELLER, J., 2010: *Tři sociální světy: Sociální struktura postindustriální společnosti*. Praha: SLON.
- KELLER, J., 2012: *Sociologie středních vrstev*. Praha: SLON.
- KELLER, J., 2013: *Posvácení bezdomovců: Úvod do sociologie domova*. Praha: SLON.
- MARADA, R., 2000: Nové třídy, nová hnutí: Politické občanství nových středních tříd. In: *Sociální studia*, č. 5, s. 165-184.
- MARCUSE, H., 2009a: *Philosophy and Critical Theory*. In: Marcuse, H.: *Negations*. London: MayFly Books, s. 99-117.
- MARCUSE, H., 2009b: *The Concept of Essence*. In: Marcuse, H.: *Negations*. London: MayFly Books, s. 31-64.
- MARÉŠ, P., 2004: Od práce emancipující k práci mizející. In: *Sociologický časopis*, 40, s. 37-48.
- MARX, K., 1946: *Osmnáctý brumaire Ludvíka Bonaparta*. Praha: Svoboda.
- MARX, K., 1951: *Občanská válka ve Francii*. Praha: Svoboda.
- MARX, K., 1961: *Ekonomicko-filosofické rukopisy z roku 1844*. Praha: SNPL.
- MARX, K., 1971: *Rukopisy „Grundrisse“ I*. Praha: Svoboda.
- MARX, K., 1974: Teze o Feuerbachovi. In: Marx, K. – Engels, F.: *O historickém materialismu*. Praha: Svoboda, s. 5-8.

- MARX, K., 1978: Kapitál: Kritika politické ekonomie. Díl první. Praha: Svoboda.
- MARX, K., 1980: Kapitál: Kritika politické ekonomie. Díl třetí, část druhá. Praha: Svoboda.
- NEDBÁLKOVÁ, K., 2012: Tak daleko, tak blízko: Dělnická třída v České republice. In: Sociální studia, č. 3, s. 85-100.
- NOVÝ, M., 2012: Rekonstrukce konceptu třídy v díle Wernera Bonefelda. Diplomová práce.
- NOVÝ, M., 2014: Spor o abstraktní práci: Ke konceptuálnímu založení kritiky politické ekonomie. In: Sociální studia, č. 1, s. 61-79.
- PETRUSEK, M., 2011: Návrat (sociologické) teorie do Čech? Východiska, stav a perspektivy. In: Sociologický časopis, 47, s. 1017-1033.
- REICHEL, H., 1995: Why did Marx Conceal his Dialectical Method? In: Bonefeld, W. – Gunn, R. – Psychopedis, K. – Holloway, J. (eds.): Open Marxism, Vol. III: Emancipating Marx. London: Pluto Press, s. 40-83.
- REICHEL, H., 2007: Marx's Critique of Economic Categories: Reflections on the Problem of Validity in the Dialectical Method of Presentation in Capital. In: Historical Materialism, 15, s. 3-52.
- SCOTT, J., 1996: General Commentary. In: Scott, J. (ed.): Class: Critical Concepts. Volume I. London: Routledge, s. x-xxxiv.
- SMITH, A., 2001: Pojednání o podstatě a původu bohatství národů. Praha: Liberální institut.
- SOHN-RETHEL, A., 1972: Geistige und körperliche Arbeit. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- SOPÓCI, J., 1998: Dve teórie sociálnych tried a stratifikácie. In: Sociológia, 30, s. 445-462.
- SOPÓCI, J., 2014: K niektorým otázkam spoločenskej triedy a sociálneho statusu v slovenskej spoločnosti. In: Sociológia, 46, s. 146-166.
- ŠANDEROVÁ, J., 1995: Nesnáze s pojmem společenská třída (Na okraj jedné diskuse). In: Sociologický časopis, 31, s. 61-75.
- ŠANDEROVÁ, J., 1999: Opět o třídách a vrstvách v současné kapitalistické společnosti. In: Sociologický časopis, 35, s. 17-31.
- ŠANDEROVÁ, J., 2000: Sociální stratifikace: Problém, vybrané teorie, výzkum. Praha: Nakladatelství Karolinum.
- VAŠÁT, P., 2012: Mezi rezistencí a adaptací: Každodenní praxe třídy nejchudších. In: Sociologický časopis, 48, s. 247-282.
- WEBER, M., 1978a: Economy and Society I. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- WEBER, M., 1978b: Economy and Society II. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- WRIGHT, E. O. et al., 1989: The Debate on Classes. London: Verso.